

יולי 1944 – החודש המכריע עבור שרידי יהדות ליטא*

דב לוין

במהלך המתקפה הגדולה שערך הצבא הסובייטי בקיץ 1944 נגד החילות הגרמניים בביילורוסיה ובארצות הבאלטיות,¹ כבשו הכוחות הסובייטיים את מינסק ב-3 ביולי והגיעו לגבולותיה המזרחיים של ליטא. ההתקדמות מערבה, לתוך ליטא, נמשכה במקביל בשני כיוונים: למרכז ליטא ולדרומה, במסגרת "החזית הביילורוסית השלישית" ולצפון ליטא – במסגרת "החזית הבאלטית הראשונה".

באותה עת, בימים הראשונים של יולי 1944, עדיין היו בחיים כ-50,000 מיהודי ליטא. ציבור זה, ששרד מתוך רבע מיליון יהודי ליטא בראשית מלחמת העולם השנייה,² נמצא אז משני עברי החזית הסובייטית-גרמנית.

לפי שעה הושארו בחיים, תחת שלטון הכיבוש הנאצי, בערך 33,000 איש, שרובם היו

מרוכזים בכמה גיטאות לשעבר³ ובמחנות עבודה בליטא גופה, ויתרם במחנות העבודה באסטוניה ובלאטוויה. בערך 17,000 איש שהו אז בתחום השלטון הסובייטי, רובם מפוזרים

* מאמר זה מסתמך על מימצאים מתוך מחקר רחב הנערך במסגרת המכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית בירושלים על יהודי האזורים שסופחו לבריה"מ תחת השלטון הסובייטי במלחמת העולם השנייה. המאמר הוכן בסיוע הקרן Alexander Silberman International Scholarship Foundation in Contemporary Jewry.

¹ המתקפה הסובייטית החלה ב-23 ביוני, כשבועיים לאחר יום הפלישה של בנות-הברית לנורמאנדיה בחזית המערב. נקודת המוצא של המתקפה הייתה בערך 300 ק"מ ממזרח לוילנה, ובמסגרתה השתתפו עשרות דיוויזיות של חיל רגלים ושיריון. חילות הגרמנים היו מרוכזים ב"חזית הצפון" וב"חזית המרכז". ראה: A.L. Stromberg, *Borba za Sovetskuyu Pribaltiku v Otechestvennoy Voyne 1944-1945*, Riga, 1967, vol. II, pp. 34-37 (רוסית).

² המספר 250,000 מתייחס לסוף שנת 1939 וכולל את האוכלוסייה היהודית בעיר וילנה והסביבה (שהוחזרו למדינת ליטא העצמאית ב-31 באוקטובר של אותה שנה) וכן את פליטי המלחמה היהודים מפולין שהגיעו למדינה זאת עד תחילת 1940. ראה י' לעשטשינסקי, "דאס סאוועטישע אידנטום. זיין פאראגאנגענהייט און זיין קעגנווארט". *אידישער קעמפער*, ניו-יורק, 1941, עמ' 336; א' בן אפרים, "די יידישע סטודענטשאפט אין ליטע", *ליטע ב'*, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' 378; יוסף גאר, *אזוי איז עס געשען אין ליטע*, תל-אביב 1965, עמ' 49. בשלושת המקורות הללו קיימת תמימות דעים לגבי מספרם של יהודי ליטא בסוף 1939 והוא 250,000 (כולל 15,000 פליטי פולין). בן אפרים, שהיה פקיד מקורב לממשל הליטאי בוילנה באותה עת, אומד את מספר היהודים בכל אזור וילנה ב-100,000 (מהם 75,000 בעיר עצמה). שם, והשווה גם *די אידישע שטימע*, קובנה, 12.10.1939.

³ אומדן זה מבוסס על החישובים שלהלן:

א. המספר של 250,000 יהודים שהיו בליטא העצמאית בסוף 1939 (ראה הערה 2 לעיל) ירד בתקופת השלטון הסובייטי בארץ זו (מתחילת יוני 1940 ועד סוף יוני 1941) ב-28,000: כ-6,000 היגרו בפרק זמן זה לארצות שמעבר לים; כ-7,000 נאסרו והוגלו לסיביר ולמקומות אחרים ברחבי ברית-המועצות; בערך 15,000 פונו או ברחו לפנים ברית-המועצות עם נסיגת הצבא האדום מליטא ביוני 1941; 2,000 נוספים נספו אז בפעולות מלחמה או נרצחו בידי אנשי כנופיות ליטאיים. בתחילת הכיבוש הנאצי נותרו אפוא בליטא בערך 220,000. לפירוט נוסף ראה דב לוין, *לוחמים ועומדים על נפשם – מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945*, ירושלים, תשל"ה (להלן – לוין, *לוחמים ועומדים על נפשם*), עמ' 34.

ב. כתוצאה מגלי הפרעות, ההריגות, ובמיוחד הרצח ההמוני שבוצע בעיקר בערי השדה בקיץ ובסתיו 1941, מיד לאחר הכיבוש הנאצי, נותרו בסוף אותה שנה, בכל ליטא, קצת יותר מ-40,000 יהודים. רובם היו מרוכזים בארבעה גיטאות: וילנה, קובנה, שאוולי ושוויניצ'אן. בסתיו 1943 חוסלו הגיטאות הללו לגמרי או נהפכו למחנות הסגר (ראה הערה 6 להלן). חלק מ-

במקומות שונים של ברית-המועצות (בעיקר באסיה התיכונה ובסיביר) ומיעוטם שירתו במסגרות צבאיות שונות. מקצתם של הלוחמים היהודים נמצאו ביחידות סובייטיות סדירות שפעלו באותה עת סמוך לליטא או כבר בשטחיה, והאחרים בשורות הפארטיזאנים. אלה גם אלה, משני עברי החזית, היו חלק אינטגרלי של יהדות ליטא. אולם, בנסיבות הקיימות באותו זמן דומה היה כאילו הם חיים בשני עולמות שונים. בעקבות הצלחת הרבה של הצבא הסובייטי מחד גיסא, והתקדמותם של חילות בנות הברית בצרפת מאידך גיסא, גברו התקוות לקץ קרוב של המלחמה בכלל, ולשחרורה של ליטא מן הכיבוש הנאצי בפרט. אולם, בעוד שעבור היהודים הליטאים שבתחום השלטון הסובייטי הייתה תקווה זו קשורה במידה רבה ברצונם לשוב הביתה ולהתאחד עם בני המשפחה, לגבי אחיהם שתחת הכיבוש הגרמני הייתה זו בראש וראשונה שאלה של חיים ומוות במלוא מובן המלה. מבחינה זו הגיעו הדברים להכרעה גורלית בימי יולי 1944. באותם ימים המשיך הצבא הסובייטי להתקדם תוך קרבות קשים בתוככי ליטא ויתר הארצות הבאלטיות, ואילו שלטונות הכיבוש הנאציים שם גמרו אומר, תוך-כדי נסיגתם מאזור זה לגרמניה, לפנות עמם בכל מחיר את שרידי היהודים שבמקום, או לחסלם מניה וביה. הנה כי כן, בראשית חודשי יולי 1944 היה עדיין גורלם של מרבית היהודים באזור מונח על כפות המאזניים, כשההכרעה תלויה בעיקר במידת ההתקדמות של הצבא הסובייטי מחד גיסא, ובמהירות פינוי היהודים וחיסולם בידי הגרמנים, מאידך גיסא. ואכן, אחד הגורמים המרכזיים שהיה עתיד להכריע את גורלם של יהודי ליטא ביולי 1944 היה הזמן – או ליתר דיוק – המירוץ עם הזמן.

תחת הכיבוש הנאצי

עם חיסול הגיטו בוויילנה בספטמבר 1943 נותרו בעיר קרוב ל-3,000 יהודים. רובם המכריע היה מרוכז בשני מחנות העבודה הגדולים "קאיליס" (Kailis) ו-"הא-קא-פה" (Heeres Kraftfahr Park), ומיעוטם בשני המחנות הקטנים שבבית-החולים הצבאי של משטרת הביטחון. בימים 2-3 ביולי 1944, כשהגיע הצבא הסובייטי סמוך לעיר, חוסלו מחנות אלה ומרבית היהודים שבתוכם הועברו לגיא ההריגה של פונאר (Ponary) או לקובנה, ושם נרצחו. וכן נרצחו במקום כמה מאות יהודים שהסתתרו במחבואים ("מאלינות")⁴, שבתוך המחנות הללו, ובמקומות אחרים בעיר. חיילי ה-ס.ס., שערכו שם סריקות וחיפושים, השליכו רימונים אל כל מקום חשוד. כפי הנראה הצליחו 150 עד 200 יהודים לברוח ממחנה "הא-קא-פה", חלקם סמוך לחיסול וחלקם – מיד לאחר-מכן. בין האחרונים היו גם אחדים שפרצו

13,000 היהודים שהיו כלואים בהם הועברו למחנות בלאטוויה ובאסטוניה. תוך-כדי ההעברה למחנות הללו וה"אקציות" למיניהן (בעיקר נגד ילדים וזקנים) נרצחו במקום או הועברו למחנות השמדה לפחות 5,000 איש. יותר מ-1,000 ברחו אל הפארטיזאנים ועוד כמספר הזה מצאו מחבוא אצל משפחות לא-יהודיות בעיר ובכפר. לפירוט נוסף ראה לוין, *לוחמים ועומדים על נפשם*, עמ' 112, 180-182.

⁴מאלינה – מקום מסתור ליהודים, תחילה בעת ה"אקציות", ומאוחר יותר לשהות ממושכת.

את טבעת המשמרות, תוך שימוש בנשק שהיה ברשותם. אחד הניצולים מתאר את השעות האחרונות ב-4 ביולי, שעברו על יושבי אחד המחבואים שהותקן במחנה "הא-קא-פה" בוילנה, לפני שיושביו הצליחו להימלט ממנו:

"... נועדנו עם ז' ואחדים מזקני המאלינה והחלטנו שעל אחד הצעירים לצאת מהמאלינה עם מספריים, שהוכנו לצורך זה, ולחתוך את התיל... ודרך החור ההוא עלינו לצאת בלילה בדיוק בשעה 12... במאלינה נמצאים כרגע 40 איש. כולם יצטרכו לצאת... וכאן ניצבת השאלה, מי בראש? לפי איזה תור ייצאו האנשים, כי כל אחד רצה להיות בין הראשונים, ולהוציא את כולם בבת אחת יהיה בלתי אפשרי... ליד השער הראשי מסתובבת ה"שמירה", אנשי ס.ו.ו. ובעיר – חושך מצרים.

עכשיו אני שומע קולות עמומים, כנראה ה"קטיושות" רועמות ונמצאות לא כל כך רחוק... פשטנו את נעלינו ואנו מחכים לחצות, לשעה 12... מטעננו אינו כבד מדי. נעליים קרועות, בגדים רטובים וסרוחים, מלוכלכים בצואה, רפש וטיט. אולם יש לנו ניצוץ של תקווה בלב, אולי ירחם, אולי נזכה לראות במפלתם של שונאי ישראל ולנקום את נקמתנו... שוב משמש לנו מוט הברזל סולם לעלות מן המרתף-המאלינה. אנו למעלה. מתקדמים בשורה עורפית... עם ספר תהילים קטן בכיס אחד והתפילין בכיס השני ברחנו מן המחנה שבילינו בו 9 חודשים..."⁵

העברת היהודים מגיטו וילנה לאסטוניה החלה עוד באוגוסט 1943, לפי תוכניתו של היינריך הימלר לרכז באזור זה יהודים לעבודות פרך במחצבות של פצלי-שמן לשם הפקת דלק.⁶ באותה שנה הועברו לאסטוניה יותר מאלפיים יהודים מגיטו קובנה.

נוכח התקרבותו של הצבא הסובייטי למזרח אסטוניה ביולי 1944 פונו בשלב זה כמה ממחנות העבודה מערבה.⁷ עם זאת רבו הסימנים שהגרמנים עומדים לפנות את כל אסטוניה מיהודים. אולם מכיוון שהאזור כבר היה מוקף חלקית בצבא הסובייטי, כמעט לא נותרה לגרמנים אפשרות נסיגה, אלא דרך הים. ועל כן פחתו הסיכויים לפינוי היהודים הכלואים במחנות שם. האפשרות שהגרמנים ישמידו ברגע האחרון הלכה ונעשתה מוחשית ביותר. אין תימה אפוא שבקרוב היהודים גברו החששות לגורלם. הדבר בא לידי ביטוי ביומנו של העיתונאי הרמן קרוק, שהובא מגיטו וילנה למחנה קלוגה (Klooga):

"היום אמצע יולי 1944 שוב לא אוכל להחשות... כל המצב הוא על חודה של סכין... זה 19 ימים [נמשכת] האופנסיבה על הארצות הבאלטיות... והאזור עתיד להיות מובקע... לפנותו.

⁵ קלמן פרבר, "עם בוא השואה" (יומן וילנה), העירה בלהבות, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 190-192.
⁶ נושא זה מוזכר בפקודתו של הימלר על חיסול הגיטאות באוסטלאנד מ-21 ביוני 1943, משפטי נירנברג, MO-2403.
⁷ מ' דבורז'צקי, מחנות היהודים באסטוניה 1942-1944, ירושלים, תשל"ל (להלן – דבורז'צקי), עמ' 343.

מן הנמנע, אין כבר לאן. להשאיר – מי יודע?...? אנו כמו עד עכשיו על הגבול בין החיים והמוות... וילנה משוחררת ואנו פה.⁸

למצב זה נוסף במחצית השנייה של יולי 1944 נופך דראמאטי עם היוודע דבר התנקשות הנפל בהיטלר. שבוע לאחר מכן, כותב על כך קרוק את הדברים האלה:

"אחרי המאורעות האחרונים בחזית האסטונית, אחרי ההתנקשות ב-[היטלר], אחרי שאסטוניה וכל הבאלטיקום מוקפים, הרושם הוא שמצבנו מגיע לנקודת שיא. העצבנות גוברת... סופרים לא רק את הימים אלא גם את השעות והרגעים."⁹

ואמנם, באותם הימים נערכה בכל מחנות העבודה באסטוניה ה"אקציה" שבמהלכה נרצחו כ- 10% מהיהודים שנותרו עד אז בחיים.¹⁰ מלבד זאת נספו מדי יום יהודים רבים כתוצאה מהכאות, מחלות, רעב ועונשים. כמה שבועות לאחר מכן חוסלו המחנות בזה אחר זה על מרבית יושביהם. רק מעטים פונו למחנה הריכוז שטוטהוף (Stutthoff) שבפרוסיה המזרחית.¹¹ היתר נרצחו. במחנה קלוגה שחוסל בין האחרונים נערך טבח המוני ושרדו ממנו 85 איש בלבד.¹²

ב-7 ביולי 1944, כשהצבא הסובייטי כבר עמד בשערי וילנה, עוד היו בגיטו קובנה ובמחנות העבודה המסונפים לו 10,000 יהודים בערך. באותו יום הודיע המפקד האחראי על הגיטו (שלמעשה נהפך כבר למחנה עבודה מרכזי), o.s. שטורנבאנפירר וילהלם גקה (Wilhelm Göcke), לזקן היהודים ד"ר אלחנן אלקס (Elhanan Elkes), שהגיטו יחוסל ותושביו יפנו לפרוסיה המזרחית לעבודה. בעקבות ידיעה זו החלו היהודים בגיטו לפעול מיד בשני כיוונים: ניסיונות בריחה המונית מן הגיטו או הסתתרות בתחומם. עוד באותו לילה נהרגו רבים בנסותם להימלט ולפרוץ את הגדרות. אלפים התחפרו במרתפים וב"מאלינות" בהחלטה נחושה לא להתייצב לפינוי לגרמניה ויהי מה. גם לאחר שנתברר, שאחרי כיבוש וילנה לא פנה הצבא הסובייטי לקובנה, כי אם דרומה לעבר גרודנה (Grodno), עדיין סירבו אלפי יהודים לצאת ממחבואיהם. לא בכדי נפוצה באותם ימים האמרה "הגאולה בקצה האף והמאכלת על הצוואר".¹³ ואכן, סביב הגיטו היו ערוכים לפעולה שלושה טורים של כוחות משטרה גרמנית מכל הסוגים, מזוינים בנשק אוטומאטי, ברימוני יד ובמיכלי בנזין. בתוך הגיטו התחיל כבר

⁸ מתוך יומנו של הרמאן קרוק כפי שפורסם בעברית בפרק "מן הגניזה האסטונית", כנספח לספרה של רוז'קה קורצ'אק, להבות באפר, מרחביה, 1965 (להלן – רוז'קה קורצ'אק), עמ' 374. הקטע המובא נושא את התאריך 14 ביולי.

⁹ שם, עמ' 382. הקטע המובא נושא את התאריך 27 ביולי.

¹⁰ אקציה זו כונתה בפי כלואי המחנות "האקציה של 10%" (די צען פראצענטיקע אקציע), דבורצ'קי, עמ' 125.
¹¹ לפי אחד האומדנים הועברו מאסטוניה לשטוטהוף, בדרך הים, 1,000 אסירים, רובם וילנאים, דבורצ'קי, עמ' 339-338.

¹² הטבח נערך ב-19 בספטמבר 1944. במהלכו נרצחו בערך 2,400 יהודים, בשיטה זאת: האסירים נצטוו לרכז בשורה קורות עצים, אחר-כך נאלצו להתפשט ולהשתטח על העצים ומיד נרצחו בירייה בראשם. על ההרוגים הניחו שכבת קורות חדשה ואסירים נוספים נצטוו להשתטח עליהן וחוזר חלילה, דבורצ'קי, עמ' 333.
¹³ "די גאולה אפן נאז אין דער חלף אפן האלדז", יוסף גאר, אומקום פון דער יידישער קאוונע, מינכן, 1948 (להלן – גאר), עמ' 231.

המצוד ומאות יהודים נכלאו במכלאות לקראת העברתם לגרמניה. כל הנותרים שוטטו בחיפוש אחר מקלט כלשהו בתוך בתים, במרתפים, ב"מאלינות" שהוכנו בחיפזון. העמדה שנתגבשה אז בחוגי המחתרת היהודים שפעלה בגיטו הייתה, שאין לציית לגזירת הפינוי. שכן משמעותו חיסול מוחלט, ועל כן יש לנקוט את כל הדרכים כדי למנוע את ביצועו. כצעד ראשון הוכרז מצב הכן בקרב חברי המחתרת. כמו כן פורסמה פנייה לתושבי הגיטו שיתנגדו להוצאתם. תוכניות למכביר צצו ועלו, ספק מעשיות ספק דמיוניות. בכולן היה הצד ההפגנתי מרובה על הצד התכליתי.¹⁴ לבסוף התקבלה תוכנית לחפור מנהרה אל מחוץ לגדר הגיטו שדרכה אפשר יהיה להבריח אנשים מבלי שהזקיפים ירגישו בכך. חפירת המנהרה נעשתה בחשאי במשמרות רצופות, ובהדרכת טובי המהנדסים והטכנאים בגיטו. החול הוצא בשקיות קטנות ואף בכיסים. אך כשהגיעו החופרים סמוך לבור הביוב התמוטטה המנהרה ונסתמה. בכך נסתם הגולל על תקוותיה ותוכניותיה של המחתרת לבריחה מאורגנת.¹⁵

יחד עם פעולותיה של המחתרת נעשה עוד ניסיון בלתי שגרתי, נועז וגובל בהתאבדות, לסכל את מצימות הגרמנים לפינוי הסופי של שארית יהודי קובנה. ד"ר אלקס ביקש ראיון מיוחד עם גקה, מפקד הגיטו והאחראי על חיסול הגיטאות באזור, והציע לו להתעלם מפקודות החיסול. בכך תיזקף הצלת יהודי קובנה לזכותו ביום הדין הממשמש ובא, והוא ייחלץ מן העונש הכבד הצפוי לו מידי השלטונות הסובייטיים העומדים להגיע לקובנה במהרה. לכך הוסיף ד"ר אלקס שורה של נימוקים מוסריים, אנושיים וחומריים, וניסה לשכנע את איש ה-0.0.0. לקבל את הצעתו. בחירוק שיניים וברקיעה ברגליו ענה מפקד הגיטו: "הנני קצין של ואפן 0.0.0., אני לא אעשה כדבר הזה".¹⁶

תוכן שיחה זו בין אלקס לגקה לא נודע לאלה שהסתתרו ב"מאלינות" ואפילו לאלה שנכלאו בידי הגרמנים מספר ימים קודם לכן במכלאות תחת כיפת השמים. את האחרונים העסיקה כמובן השאלה, האם יספיקו הגרמנים לבצע את זממם לפני בוא הסובייטים, והאם יעלה בידיהם לקבל כלי רכב לביצוע הפינוי. ב-12 ביולי השיג גקה את הקרונות הדרושים והוחל בהוצאת היהודים. הם רוכזו ברציף מסילת הברזל, והוכנסו לעשרות קרונות-משא עם פתחים מסורגים. כל קרון לווה במשמר גרמני מזוין. אל המשלוח צורפו גם היהודים משני מחנות העבודה שעל-יד קובנה – אלקסוט (Aleksotas) ושאנץ (Šančiai). הרכבת יצאה לגרמניה

¹⁴ כך, למשל הועלתה הצעה לזרוק חול בעיני הגרמנים בעת הוצאת האנשים מן הגיטו, בתקווה שבדרך זו יצליחו מקצתם לברוח. הצעה אחרת הייתה, שכל היהודים ישתחו על האדמה ובזה יתנו ביטוי להתנגדותם ויקשו על הפינוי. בחוגים אחרים של המחתרת דובר על הצתת הגיטו בידי היהודים עצמם. צבי א' בראון ודב לוין, *תולדותיה של מחתרת – הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה*, ירושלים, תשכ"ב (להלן – בראון-לוין), עמ' 370.

¹⁵ שם, עמ' 371-372.
¹⁶ משה סגלסון, *ליקווידיציע פון קאוונער געטא, א קאפיטל פון מיינע זכרונות*, לאנדסברג ע"נ לאך, 1945, עמ' 12-10. כותב הזיכרונות היה נוכח בפגישה זו. השווה לייב גרפונקל, *קובנה היהודית בחורבנה*, ירושלים, תשי"ט, עמ' 195; וכן עדותו של אברהם מלמד, איו"ש, 033/395, עמ' 7.

עוד בו ביום. בדרך ניסו כמה אסירים לקפוץ מן הקרונות אך נהרגו בעת הקפיצה או נורו בידי הזקיפים הגרמנים.

במקביל לפינוי פשטו חוליות ה-O.S. על בתי הגיטו וחיפשו מסתתרים. לפני כל בית או מבנה שעורר את חשדם הכריזו בקול רם שהם עומדים לפוצצו, אך כל מי שייצא מן המחבוא יישאר בחיים. כשלא נענו השליכו רימוני יד והעלו את המבנים באש. מסתתרים רבים נאלצו לצאת ונפלו בידי הסורקים. האחרים שאיחרו את המועד נהרגו מן הרימונים או נשרפו חיים בלהבות. על פיסת נייר, שנמצאה בבונקר שבו התחבאה משפחת זדאק (Zedak), כתב הירש זדאק, ברגעי חייו האחרונים ביום 15 ביולי 1944:

"רדפו אותנו כמו חיות פרא. שבעה ימים התחבאנו בעליית גג בלי מים לשתיה. אחרי-כן זרקו עלינו רימונים והציתו את הבניין מכל העברים. רבים היו הקרבנות. אנשים חפים מפשע שכל חטאם הוא שגזע מוצאם לא מצא חן בעיני החיה הגזענית... חברים! נקמו את דמינו. היינו בקובנה כ-50 אלף ונשארנו אנו הקומץ האחרון. וגם אותנו ישמידו בוודאי התליינים. אולי עוד היום. חברים, רידפו ועקרו אותם מן השורש, שלא יישאר להם זכר. אל תרחמו עליהם כי גם הם לא ידעו רחם. הגישו להם את החשבון וסלקו את החוב מאה מונים. רק אז יטוהר העולם מחלאת המין האנושי. אל תחשבו שיש ביניהם חפים מפשע. הם כולם חבר פושעים ואסור לרחם עליהם. נקמת דמינו תהיה נא מטרת חייכם. אחד הקרבנות, הירש זדאק, 15 ביולי 1944.¹⁷"

בימים האחרונים של הסריקה, ב-14-15 ביולי, העלו אנשי ה-O.S. באש את כל בתי העץ ופוצצו את בתי האבן בזה אחר זה, על יושביהם. בשלב זה כבר לא שלחו את הנתפסים לגרמניה אלא ירו בהם או השליכו ללהבות הבתים הבווערים. מספר הנספים כתוצאה מיריות, שריפה וחנק, נאמד ב-2,000 איש. כל היתר, 7,000-8,000 נשלחו למחנות הריכוז בגרמניה. בעת כניסת הסובייטים לקובנה, כשבועיים לאחר מכן, ב-1 באוגוסט 1944, עדיין היה הגיטו עשן כולו וגוויות חרוכות בצבצו בין החורבות. בתוך ה"מאלינות" שרדו כמה עשרות יהודים בלבד. אליהם נוספו מאות אחדות של ניצולים מחוץ לשטח הגיטו. וכך מתארת אחת הניצולות את יום השחרור והמראה של הגיטו החרב:

"... היום החשיך, לאחר הפסקה מסוימת החלו להגיע לאוזנינו כל הלילה הדים גוברים והולכים של רעמי תותחים... היה זה הקרב האחרון לשחרור קובנה, אולם אנו לא ידענו וחששנו להרעשות נוספות. משהשתרר שקט מוחלט... ראינו את חיילי הצבא האדום שטים בסירות על פני הנהר ושמענו אותם מזמרים שירים סובייטיים. לא האמנתי שזו מציאות. לא היינו בטוחים שזכינו לכך. נדמה היה לנו שזה חלום..."

¹⁷ראה מ' יעלין און ד' געלפערן, פארטיזאנער פון קאונאסער געטא, מוסקוה, 1948, עמ' 7, השווה דבר, מיום 10.12.1944 וכן הערה 28 להלן.

משקרבותי לגיטו בלטו לעיני קודם כל ארובות העשן, אפשר להגיד יער של ארובות. נורא ואיום היה כל צעד בשטח הגיטו. פחד אחזני פן אתקל בגוויות אדם מפוחמות... כל שטח הגיטו דומה לתמונה שלאחר רעידת אדמה. יחד אתי התהלכו בשטח עוד כמה מהיהודים הניצולים. כולם עשו רושם של מטורפים – בכו בקול רם, פכרו ידיהם. דיברו משהו לעצמם, קוננו ויללו. גם אני לא יכולתי לעצור את התייפחותי.

סוף סוף מצאתי את המקום בו עמד הבית הקטן שלנו. אני מחפשת מחטטת... ומפחדת שמא יתגלה לעיני משהו איום... חפצי בית חרוכים וכל כך מוכרים לי... ועולים זכרונות מרים. היום החשיך בפלסי דרכי ברחובות הגיטו, על-פני האדמה החפורה והזבל המגובב על כל צעד, ראיתי גברים ונשים מקרב הליטאים המחפשים משהו וחופרים באדמה בתקווה למצוא דברי ערך חבויים. הם לא בכו...¹⁸

גיטו שאוולי (Šiauliai) וחמשת מחנות העבודה שבסביבתו שכנו בערך 120 ק"מ צפונית-מערבית מקובנה ומשום כך היה גיטו זה, בתחילת יולי 1944, מרוחק יותר מהחזית הסובייטית מאשר גיטו קובנה. ואף-על-פי כן החליטו השלטונות הגרמניים באותם ימים לפנות לגרמניה גם את היהודים של גיטו שאוולי ושל מחנות העבודה שבסביבה. אבל עוד לפני מתן פקודת האתראה הרשמית על סדרי הפינוי הצפוי חשו היהודים לפי סימנים שונים את העומד להתרחש, והתסיסה ביניהם הלכה וגברה. בכמה מקומות עבודה פרצו את הגדרות או את השערים, אבל רובם נתפסו במצודים שלא איחרו לבוא.¹⁹ שלא כדרכם נטו הפעם השלטונות להתייחס לבורחים בסלחנות-מה ואף הרבו לפזר הבטחות שוא ודברי הרגעה. פעילות המחותרת היהודית בגיטו התמקדה, בשלב זה, בהכנות לבריחה המונית. כך היה בעיקר במחנות לינקייצ'י (Linkaičiai) ודאוגיאל (Daugėliai). בשני מחנות אלה, בעיקר באחרון, עמדו לרשות המחותרת היהודית מספר רובים ועשרות רימונים. תוך התבססות על העובדה שבידיהם מצוי נשק זה עובדה תוכנית לפרוץ את הגדר ברגע המתאים. סמוך לחיסול הצפוי של המחנה ולהוציא מספר מירבי של יהודים ליערות שבסביבה. למרות התכנון המדויק ועבודת ההכנה המרובה נכשלו ניסיונות הפריצה בגלל צירופי מקרים ומפני שיהודים שלא היו מאורגנים במחותרת הסתייגו ברגע האחרון מן התוכנית.²⁰ כמה עשרות בלבד הצליחו להימלט בדרכים שונות מן הגירוש לגרמניה. כל היתר הובלו בידי הגרמנים לגיטו שאוולי, כדי לפנותם משם למחנות ההסגר. הגיטו שימש בשלב זה מכלאה ענקית, שבה רוכזו כל היהודים שעדיין שרדו במערב ליטא, ואשר עמדו להיות מועברים לגרמניה ככוח עבודה. בנוסף ליהודי שאוולי ומחנות הסביבה הובאו לשם, ב-12 ביולי, כ-3,000 יהודים ממחנה

¹⁸ פרומה גורביץ, *זכרונותיה של רופאה*, תל-אביב, עמ' 125-126.

¹⁹ אליעזר ירושלמי, *פנקס שבלי – יומן מגיטו ליטאי (1941-1944)*, ירושלים, תשי"ח, עמ' 382-383.

²⁰ ליון, *לוחמים ועומדים על נפשם*, עמ' 142, 154, 178.

העבודה בפוניבז' (Panevežys). ביניהם היו כמה מאות מיהודי קובנה ווילנה שהועברו בשנים 1942-1943 לגיטו ריגה אשר בלאטוויה.²¹

ובינתיים סיימו הגרמנים – בסיוע איש אמונם היהודי גיאורג פאריזר (Parizer) – את ההכנות לפינוי הכולל לגרמניה. גם כאן, כמו בגיטו קובנה, קיוו היהודים שלגרמנים לא יהיו אמצעי תעבורה להעברתם, או שברגע האחרון תיפרץ החזית והצבא הסובייטי יסכל את תוכנית הפינוי, אולם ב-15 ביולי, ביום שגיטו קובנה כבר היה ריק מיושביו ואפוף להבות, יצא מגיטו שאוולי המשלוח הראשון של 3,000 יהודים לגרמניה ויומיים לאחר-מכן משלוח נוסף ובו אותו מספר של אנשים. ב-19 ביולי, תאריך שבו היה אמור לצאת המשלוח האחרון, הפציצו מטוסים סובייטיים את שאוולי ושיבשו את ההכנות לפינוי. מספר פצצות נפלו גם בשטח הגיטו וגרמו אבידות בנפש. עם זאת עלה בידי כמה יהודים להימלט בעת ההפצצה מן הגיטו.²² ב-22 ביולי הוציאו הגרמנים מגיטו שאוולי את המשלוח האחרון של 2,000 יהודים, וביניהם ראשי הקהילה וגם גיאורג פאריזר. הם הובלו, תחילה ברגל, בליווי משמרות מתוגברים של אנשי ס.ס. גרמנים ולאטוויים שהסתייעו בכלבים, ואחר-כך הוסעו בדומה למשלוחים הראשונים למחנה שטוטהוף, ומשם למחנות אחרים בגרמניה.

בשאוולי נותרו עדיין כמה מאות יהודים שעבדו במחסני-הצבא הגרמני וכן חולים. הללו נורו למוות, למרות שהובטח להם שיפונו לגרמניה. הגרמנים שרפו את כל בתי הגיטו, פרט לשניים שנותרו במקרה עומדים על תילם. יום-יומיים אחר-כך נכנס חיל החלוץ של הצבא הסובייטי לשאוולי.

בעת שפוננו מרבית היהודים מהגיטאות וממחנות העבודה בליטא למחנות הריכוז בגרמניה, עדיין נמצאו מאות יהודים בערי ליטא וכפריה. חלק הסתתרו במחבואים ואחרים שוטטו. ביחידות ובקבוצות, מבקתת איכרים אחת לשנייה תוך ציפייה לשחרור. אחת הקבוצות ששוטטה זמן רב בדרום ליטא מנתה 14 גברים ונשים, רובם יוצאי העיירה סימנה (Simnas) שבדרום ליטא. בראשה עמד צעיר בן אותה עיירה, אבא ויינשטיין-גפן. תוך-כדי שוטטות קיים הצעיר בעזרת לא-יהודים קשרים עם גיטו קובנה וסייע להבריח משם ילדים. עד הרגע האחרון לחיסול הגיטו, במשך שלוש שנות הכיבוש הנאצי ניהל יומן. וכך רשם בחודש יולי 1944:

"יום שני 10 ביולי. בסימנה מהומה. שדדו את הקואופרטיב והשמידו ניירות. הגרמנים לקחו מהשוטרים הליטאים את הנשק. אנשים בורחים מן העיירות. הכל מראה שהרוסים יבואו בקרוב. הכל כמו לפני הסוף. אנארכיה במלוא מובן המלה... כולם פוחדים.

²¹ ישראל קפלן, "ההגליה ללטביה ולאסטוניה", ספר יהדות ליטא, תל-אביב, כרך ד', עמ' 382 (עומד לצאת לאור). מחבר המאמר עצמו הוצא בשעתו מגיטו קובנה לגיטו ריגה ומשם לגרמניה.
²² ביניהם היה גם א' ירושלמי, מחבר היומן המוזכר בהערה 19. לתיאור בריחתו ופגישתו עם הצבא הסובייטי ראה שם, עמ' 388-391.

יום שלישי 11 ביולי. בערב באתי אל ינושון ויחד עם שמוליק הלכנו אל אדלה. היום מן הבוקר בורחים גרמנים. הם לוקחים אתם שבויים. דיברתי עם שלושה חיילים ליטאים בורחים. סיפרו לי כי החזית עוד די רחוקה וכי לא כל כך מהר יבוא הרוסים. כולם בורחים מן העיירה. גם המשטרה.

יום רביעי 12 ביולי. הכומר סיפר כי בעיירה דאוג (Daugai) נמצאים כבר הרוסים וגם בעיירה אוטיאן (Utena) וכי אחרי יום יומיים יבואו לכאן. הגרמנים בורחים. אחר הצהריים באתי אל ראצ'קובסקי (Raczkowski) והוא נתן לי בד לבן שנינה תצבע אותו באדום, שיהיה לדגל עם בוא הרוסים.

יום ראשון 16 ביולי. בצד הזה של הנהר ניימן (Nemen) נמצאים הגרמנים ובצד השני הרוסים. החזית נמצאת כ-3 ק"מ מהמקום.

יום שבת 29 ביולי. אנו ארבעתנו, שמוליק, נינה, יוסף ואני – בבונקר אצל ראצ'קובסקי. היום יורים מאוד. אנו כמעט בתוך האש עצמה. אתנו גם שבוי רוסי וילדה. מעל לראשינו פצצות. שמוליק ונינה שרים. הכפר ורניגר (Verniger) כולו באש. לקחתי משם את יוסף שלושם, ממש ברגע האחרון. גם אתמול הכפר כבר בער.

יום ראשון 30 ביולי. אתמול אחר הצהריים נכנסו לכפר קומץ רוסיים. דיברנו מיד עם המפקד שצעד בראש היחידה הרוסית ששיחררה אותנו; הוא יהודי, שמו פולאק (Polak). מסרנו לו את האקדחים שלנו. המפקד ביקש מאתנו לעשות זאת כי החיילים הרוסים עלולים לחשוד שאנו פארטיזאנים אנטי-רוסים, אם ימצאו אצלנו אקדחים. הוסיף שאם נצטרך לקבל כלי-זין הרוסי יתנו לנו אותם... היום אנחנו כאן כאנשים חופשיים ומתחילים חיים חדשים...²³

תחת השלטון הסובייטי

בימי יולי 1944, כששרידי יהדות ליטא נתונים בסכנה של חיסול סופי, עדיין נמצאו כ-15,000 אזרחים יהודים ליטאים במקומות שונים ברחבי ברית-המועצות. רובם היו פליטים שנמלטו או פונו מליטא בקיץ של 1941, בימי הפלישה הגרמנית לארץ זאת. לאחר שהצליחו לעבור לשטח שבשליטת הסובייטים, נקלטו רובם בקלחוזים, במפעלי חרושת וביישובים עירוניים במרכז ברית-המועצות, ובעיקר באזורי אסיה התיכונה. בעוד שמרבית חייבי הגיוס שביניהם השתלבו במערך הצבאי-בטחוני ובעיקר במסגרת הדיוויזיה הליטאית שבצבא הסובייטי, נותרו האחרים (בעיקר קשישים, נשים וטף) כמעט ללא תמיכה של ממש מטעם המוסדות הממלכתיים. אלה נאלצו לנהל מלחמת קיום מתמדת, בתנאי רעב, קור ומגיפות. באופן יחסי שפר גורלם של אותם מאות פליטים חברי המפלגה הקומוניסטית ובעלי התפקידים למיניהם, שהועסקו בתחומים שונים מטעם הממשלה הליטאית הגולה. ליחס מיוחד זכו גם מאות יתומים שהוחזקו, בתנאים טובים יחסית, בשישה בתי-ילדים באזור גורקי, טאשקנט

²³ אבא גפן (ויינשטיין), נעורים במסתור – יומן 1941-1944, ירושלים, 1977, עמ' 186-191.

ובמקומות אחרים. כמו יתר הפליטים, גם הם לא ידעו במשך שנות המלחמה דבר על גורל משפחותיהם בליטא, פרט למידע הקלוש שפורסם מזמן לזמן בעיתונות הרשמית. עניין רב והתרגשות עצומה עוררו בקרבם דבר הטסתו של הסופר והפרטיזאן אברהם סוצקבר מגיטו וילנה למוסקווה ותיאוריו על יהדות ליטא תחת הכיבוש הגרמני. אין תימה שסוצקבר הוצף בזרם מכתבים שהלך וגבר עם התקרבות הצבא הסובייטי לוויילנה. ילדים יוצאי ליטא כתבו אליו מבית-הילדים בדיבס (Dibiosi) אשר באסיה התיכונה:

"את הגלויה הזאת שולחים ילדים יהודים שפוננו מליטא. קראנו מיצירותיך על גיטו וילנה בעיתון היהודי "אייניקייט" והדבר עורר אצלנו רגשות חזקים לנקמה... בינינו מצויים ילדים מוויילנה. ארבעים אחוז מכלל הילדים בבית-הילדים שלנו הם יהודים. אנחנו מתעניינים מאוד בגורלם של יהודי ליטא... לכן אנו רוצים מאוד להתמיד בהתכתבות אתך."²⁴

מידע מועט בלבד על המתרחש בליטא הרחוקה הגיע ליהודים הליטאים שהיו מפוזרים כגולים ואסירים בסיביר ובמקומות נידחים אחרים בברית-המועצות. מדובר ב-4,000 בערך מתוך 7,000 גברים, נשים וטף, שנאסרו והוגלו מליטא כשבוע לפני הפלישה הנאצית. חטאם היה שראשי משפחותיהם היו בעבר בעלי מפעלים וסוחרים אמידים, או מנהיגים ופעילים של ארגונים פוליטיים ציוניים ואחרים שלא נסבלו על-ידי הסובייטים. אלה ואלה כונו בפי הסובייטים "אויבי העם". ראשי המשפחות נכלאו במחנות עבודה בצפון הרחוק ורבים מאוד מהם נספו בשל התנאים התת-אנושיים ששררו שם.²⁵ על בני משפחותיהם, שנשלחו לרוב למקומות יישוב נידחים, עברו זמנים קשים ביותר, במיוחד בחורף 1941. נוסף לדאגתם לראשי המשפחות אשר במחנות העבודה ולמצוקה היומיומית הכבידה עליהם גם הרגשת הבדידות והניתוק. לא ייפלא שביוני 1944 רק מעטים מהם ידעו אל נכון על כניסת הצבא הסובייטי לליטא, וכל שכן על גורל קרוביהם בתחום הכיבוש הגרמני. זאת ועוד, אפילו באותם ימים המשיכו השלטונות הסובייטיים להתייחס לגולים היהודים מליטא כאל "יסודות בלתי מהימנים". בין היתר לא גייסו אותם לצבא על אף נכונותם להתנדב, וגם לא ליחידות סיוע צבאיות למחצה, כמו "גדודי העבודה". כמה מהגולים בגיל הגיוס אף קיבלו הודעות על הוצאתם מכלל הגיוס.

בקיץ 1944 נותרו בדיוויזיה הליטאית שבצבא הסובייטי פחות מ-2,500 חיילים יהודים שהתגייסו לשורותיה מקרב ציבור הפליטים היהודים שנמלטו מליטא עם הפלישה הנאצית.²⁶

²⁴ הגלויה המקורית נמצאת באוספו הפרטי של א' סוצקבר בתל-אביב. התרגום העברי לפי קטלוג התערוכה שנערכה במלאות לו 70 שנה, בהוצאת בית הספרים הלאומי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 64.
²⁵ דב לוי, "לקורותיהם של יהודי ליטא שגורשו לברית-המועצות במלחמת העולם השנייה", שבות 10, 1984, עמ' 83-100.

²⁶ דיוויזיית חיל הרגלים הליטאית מס' 16 של הצבא האדום הוקמה בדצמבר 1941 באזור גורקי שבמרכז הרפובליקה הרוסית הסובייטית. בתקופת השיא שירתו במסגרתה בערך 12,000 חיילים וקצינים: רובם הגדול אזרחי ליטא ומיעוטם תושבים סובייטיים ותיקים. ההרכב הלאומי של הדיוויזיה היה כדלקמן: יהודים – 45% עד 50%, ליטאים (כולל ילידי ברית-המועצות ותושביה) – 25% עד 30%. רוסים (רובם ככולם תושבי ברית-המועצות) – 20% עד 25%, אחרים 4% עד 5%. ציבור החיילים היהודים היה אפוא במשך זמן רב החטיבה

רבים מאוד מהם נפלו בקרבות המרים בחזית אוריול (Oriol) וקורסק (Kursk), בפברואר-יולי 1943. רבים מהם נפצעו ולא מעטים מביניהם נאלצו לפרוש מהשירות הצבאי מחמת נכות. הדאגה והגעגועים לבני המשפחה שנותרו תחת השלטון הנאצי הטרידו את החיילים היהודים מיום עזבם את ליטא ובמשך כל ימי שירותם בדיוויזיה. הם לא רצו להאמין ואף לא האמינו לידיעות הקטועות, שהיו מתפרסמות לעתים בעיתון הדיוויזיה, על הזוועות שביצעו הנאצים ביהודים בשטחים הכבושים, ובמיוחד בליטא. לדעתם הייתה זו תעמולה בלבד. יתר-על-כן, נמצאו חיילים שהשלו את עצמם במשך תקופה ארוכה שיוכלו לשוב הביתה, למשפחותיהם שבליטא. תחושת החרדה מפני המציאות המצפה להם בליטא התגברה כאשר נתקלו בניצולים יחידים בביילורוסיה, וכן לשמע הסיפורים ממקור ראשון מפי שליחים פארטיזאנים, יהודים ולא-יהודים, שהגיעו זו מקרוב מליטא. סיפוריו על המצב בליטא עוררו התרגשות רבה בין חיילי הדיוויזיה שעמם נפגש. התרגשות זו הלכה וגברה בעת מסעם הארוך בתוככי ליטא, בחודש יולי 1944. ביטוי לתגובות אלה רשם ביומנו יהודי וילנאי מהדיוויזיה הליטאית.

"9 ביולי 1944. אמש נמסר שכבשו את באראנוביץ (Baranowitz) ושמתנהלים קרבות רחוב בוילנה! שלל רב מאוד והרבה הרוגים ושביים... היום אני כותב מכתבים לוילנה! אל העירייה ואל ההורים. אכן יודע אני את הגורל של כלל יהודי וילנה, אולם לכתוב חייבים על כל מקרה, שמא אולי..."

14 ביולי 1944. אמש נמסר שלאחר קרבות שנמשכו חמישה ימים כבשו את וילנה!
17 ביולי 1944. השכם בבוקר צלחנו את הנהר המהווה את הגבול בין ביילורוסיה וליטא. אנו כבר על אדמת ליטא...

30 ביולי 1944... אנו חונים 28 ק"מ משאוולי ו-3 ק"מ מראדווילישוק (Radviliškis). בפוניבז' פגשנו 6 יהודים. קומץ זה שרד מתוך כמה אלפים.

1 באוגוסט 1944. בדרכים נקרים תכופות קבוצות של יהודים שנמלטו מידי הגרמנים. כולם זועמים על הליטאים.²⁷

עם התקדמותם מהגבול דרך צפון ליטא, עד לפוניבז' ולשאווולי, עיירות שהיו קודם לכן מאוכלסות ביהודים, נתקלו החיילים היהודים במציאות מחרידה.²⁸ מפי תושבי המקום שמעו על סופם המר של היהודים בעיירות אלה. מספר חייל על כניסתו לעיירה היהודית לשעבר טרוקי (Trakai):

הלאומית הגדולה ביותר בדיוויזיה, דהיינו מעל 5,000 איש. עובדה זו גרמה לכך שהחיילים כינוה "הדיוויזיה היהודית". האבידות הכבדות שסבלה יחידה זו מאז חורף 1943 ועד תום המלחמה הביאו לירידה תלולה במספר החיילים היהודים. קרוב לוודאי שב-8 במאי 1945, הוא יום כניעתה של גרמניה, נותרו בדיוויזיה הליטאית לא יותר מ-10% חיילים יהודים. זאת על אף העובדה שכמעט בכל זמן קיומה הגיעו אליה חיילים יהודים נוספים, אם כי במספרים מצומצמים ביותר. לפרטים נוספים ראה לוי, *לוחמים ועומדים על נפשם*, עמ' 53-59.

²⁷ מתוך יומנו של מנשה חייקין "המעפיל", המדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים (להלן – המדור לתיעוד בעל-פה), 12/122.

²⁸ מכתבו של ב' זדאק לדודו בארץ-ישראל, "נקמת דמנו תהיה מטרת חייכם", דבר, מיום 10.12.1944. ראה גם הערה 17 לעיל.

"הראשון שפגשתי היה קראי.²⁹ הוא סיפר לי כל כך הרבה דברים שהגרמנים עשו ביהודים, שעניי מלאו דמעות. בערב הלכתי עם מפקד הפלוגה שלי לבור שבו נקברו אחינו. נוצריות יצאו וסיפרו לנו כיצד זה קרה. הבור תפס שטח גדול והאדמה הייתה גלית כמו ים; הגלים נוצרו כי שלנו נקברו חיים; היה איום להסתכל...³⁰

קצין יהודי בדיוויזיה, יליד עיירה זו, כתב באותם הימים לאחיו בארץ-ישראל את הדברים האלה:

"... אודות ההורים שלנו עדיין איני יודע דבר, שכן בבית עוד לא הייתי, אולם אני כבר מתאר לעצמי. אני נמצא עכשיו על-יד הגבול הלאטווי, כך שעדיין איני יודע מתי יתאפשר לי להיות בטרוקוי... לפני כמה ימים הייתי בעיר הליטאית שאוולי. שם ראיתי את הגטאות, שבהם עינו את אחינו ואת הורינו. שם רוכזו יהודים מצרפת, פולניה, לאטווייה, ושם רצחו אותם. בסך הכל נמלטו כ-80 יהודים... הם לא נראו כאנשים אלא כצללים...³¹

בעקבות הידיעות על הזוועות ששמעו מפי ניצולים יחידים, בעיקר בפוניבז' ובשאוולי, עשו החיילים מאמצים רבים לבקר במקומות מגוריהם, כדי "לראות את הבית" או, כפי שקראו לזה – "למטרת חיפוש קרובים". ברם, עבור רובם המכריע היו ביקורים אלה הוכחה חותכת ששוב אין תקווה למצוא את יקיריהם. רב-סמל יהודי שקיבל אישור "לצאת לחופשה בת יום וחצי" למטרת "חיפוש קרובים" (כפי שנרשם בתעודתו), מתאר את ביקורו בעיר שבה נולד:

"רחובות העיר לא אמרו לי שלום, אלא זרות; עוברים ושבים, מתי מספר, נועצים בי מבטי שנאה וממלטים עצמם הרחק ממני. צעד אחר צעד אני פוסע דומם, יד אחת על הלב והשנייה – על האקדח. הרגשה מוזרה... שוממות המדרכות, ריקים הכבישים, עוינים הבתים; לא יהודי ולא חצי יהודי... הגוי השכן שהיה שותף ועד לחורבן אינו רוצה לומר דבר, ואיני יכול להציל מפיו אלא שיהודים אין."³²

בהגיע הדיוויזיה לליטא גילו מספר חיילים יהודים גם מכתבי צוואה של קרובים שהיו בין כלואי הגיטאות, כגון מכתבם של הזוג יצחק ושולמית רבינוביץ מגיטו קובנה, לבניהם עמוס ובנימין בארץ-ישראל.³³

מן הזעזוע הכבד ולנוכח העובדה שמרבית הרציחות בוצעו בידי הליטאים גברה עוד יותר הרגשת האכזבה והתסכול אצל החיילים היהודים.

סמוך לבואם לערים ולעיירות של ליטא, כשהממשל הצבאי הסובייטי טרם התחיל לפעול, סייעו החיילים היהודים גם בפינוי הניצולים מאזור החזית. לא אחת התייצבו חיילים אלה לצדם של הניצולים, במקרים של הקפדה יתירה מצד הצבא כלפיהם, או גם במקרים של

²⁹קהילת הקראים בטרוקוי, מן העתיקות ביותר בליטא, לא נפגעה בתקופת השלטון הנאצי.

³⁰עדותו של טוביה קאגאן, איו"ש, 03/2592, עמ' 41.

³¹מתוך המכתב של ישעיהו לוי מ-16.8.1944 לאחריו בן ציון לוי בארץ-ישראל. צילום המכתב מסופח לתמליל הראיון שערך המחבר עם ישעיהו לוי ("בן צבי"), במסגרת המדור לתיעוד בעל-פה, 12/16.

³²ר' לויטן, "קולות מנבכי הנשמה", היכל ששקע, תל-אביב, 1962, עמ' 160.

³³המכתב פורסם בדבר הפועלת, מס' 11-12, מיום 13.12.1944; לדוגמה אחרת ראה הערה 28 לעיל.

אפליה ורדיפות מצד האוכלוסייה הליטאית, שטרם השלימה עם העובדה שעדיין שרדו מעט יהודים. כך, למשל, "השפיע" חייל יהודי עם תת-מקלע בידו על ליטאי שלא רצה למכור לצעירה יהודייה מצרכים עבור אביה החולה.³⁴ עצם נוכחותם ועזרתם סייעו לא במעט לרומם את רוחם של הניצולים ולהעלאת קרנם בעיני האוכלוסייה המקומית.

הפארטיזאנים היהודיים היו מעורבים ביותר באירועים שפקדו את אחיהם בגיטאות במחנות ביולי 1944. באותה עת היו עדיין בחיים יותר מ-1,000 לוחמים ולוחמות יהודים, מתוך 2,000 חברי המחתרת ובלתי מאורגנים שברחו בשעתו מהגיטאות, ממחנות וממקומות אחרים בליטא, והצטרפו לשורות הפארטיזאנים הסובייטיים. חלקם הגדול פעל במסגרת היחידות של התנועה הפארטיזאנית הסובייטית-ליטאית, בגוש יערות רודניקי שבאזור וילנה, ביערות של אזור שווינציאן (Svencian) שבמזרח ליטא, ביערות קיידן (Kedainiai) שבמרכז ליטא, ובאזורים נוספים. האחרים, בעיקר מאזור וילנה, השתייכו לחטיבות התנועה הפארטיזאנית הביילורוסית שפעלו ביערות נארוץ' (Narocz), נאצ'ה (Nacza) ונאליבוק (Naliboki), מזרחית לגבול הליטאי. עקב הפיזור הרב של יחידות-משנה וקבוצות הלחימה הפארטיזאניות מחד גיסא, וניידותם וטווח פעילותם מאידך גיסא, הצטלבו ביערות נתיבי קשר שונים בין הפארטיזאנים לבין עצמם ובינם ובין אנשים ומוסדות מחוץ ליער ואפילו מחוץ לליטא.

שותפות הגורל היהודית בגיטו, ובעיקר ביער, קירבו את הפארטיזאנים היהודים זה לזה וחזקו את הקשר ביניהם ובין שרידי האוכלוסייה היהודית בגיטאות ובמחנות. הפיקוד היהודי של הגדודים הווילנאים בראשותו של אבא קובנר הימרה ביוזעין את פקודת המטה הפארטיזאני העליון, שלא להביא יהודים ליער. הוא הורה למפקדי משנה "להוליך כל קבוצת יהודים שתזדמן למבואות היער לדרכים צדדיות, כדי שלא ישגיחו בהם האיכרים והפארטיזאנים מיחידות אחרות".³⁵

הקשרים בין היער לגיטאות ולמחנות העבודה קוימו כמעט עד לחיסולם של האחרונים באמצעות הקבוצות שבאו ליער ועל-ידי השליחים ומורי-דרך שהיו מגיעים לגיטו או למחנה העבודה. משפחות הלוחמים וידידיהם שלחו בהזדמנויות שונות דרישות שלום בעל-פה ובכתב. ולא זו בלבד, הפארטיזאנים אף שימשו תחנות קשר בין שרידי היהודים בגיטאות, שעמדו על סף כיליון, ובין יהודים ליטאים בברית-המועצות. בקשר האווירי והאלחוטי עם מטה התנועה הפארטיזאני במוסקווה, וכן על-ידי הצנחנים שבאו בחלקם משורות הדיוויזיה הליטאית, נתקבלו דרישות-שלום מיהודים ליטאים שעלה בידיהם להימלט לברית-המועצות בתחילת המלחמה. בשורות מפתיעו אלה הועברו על-ידי השליחים ומורי-הדרך מיחידות

³⁴ עדותו של יהושע גורדל, המדור לתיעוד בעל-פה, 12/19, עמ' 17.
³⁵ מ' גפן, ח' גרוסמן, ש' חולבסקי ואחרים (עורכים), ספר הפארטיזאנים היהודים, מרחביה, 1958 (להלן – ספר הפארטיזאנים היהודים), כרך א', עמ' 108.

פארטיזאניות לגיטאות. כמו כן הועבר בדרך האוויר למוסקווה חומר תיעודי רב ערך, שרוכז ביער בידי פארטיזאנים יהודים, על גיטאות בליטא ועל פשעי הנאצים שם. כך, למשל, הגיע עותק של זיכרון-דברים שחובר בידי 11 פארטיזאנים מגיא ההריגה של קובנה, "הפורט התשיעי", על הפשעים שבוצעו שם. חומר מקורי, בעיקר על גיטו וילנה ועל גיא ההריגה פונאר, הביא עמו למוסקווה א' סוצקבר. חלק מן החומר שהועבר למוסקווה בדרכים אלה פרסם הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי שם. בתמונה שהופיעה באחד מן הפרסומים הללו הכירו פליטים יהודים מליטא בברית-המועצות את ילדיהם שצולמו בגיטו קובנה.

מכיוון ששטחי ביילורוסיה נתפסו בידי הצבא הסובייטי כבר בסוף יוני 1944, זכו מחנות הפארטיזאנים, שביערות נאליבוק, נארוץ' ונאצ'ה, להיות ראשונים לשחרור. כמה פארטיזאנים יהודים מליטא הספיקו אף להתגייס בימים הראשונים של יולי 1944 לצבא הסדיר, אם במטרה להמשיך את המלחמה נגד הגרמנים ואם כדי להתקדם עם היחידות שבחזית לעבר ליטא.

אחת הערים הליטאיות הראשונות ששחררו בידי הצבא הסובייטי הייתה שווינציאן שבמזרח המדינה. עם משחררה נמנו גם הלוחמים היהודים של הגדוד הפארטיזאני "וילניוס" (Vilnius). אחד מהם, יליד המקום הזה, שהיה גם כלוא שם בגיטו, מספר:

"... ב-6 ביולי 1944 לאורה של שמש קיץ נעימה. צעדתי ברחובותיה כאחד ממשחרריה... בשטח הגיטו לא נשאר אף בית מלבד בית המרחץ – הנה מה שנשאר מבתי הגיטו. מצא מצאתי את המקום שבו גרו בני משפחתי דור אחר דור, לרגע שמחתי להרס הבתים. מוטב כך משיבואו זרים ויגורו כאן ויהנו על חורבות חייהם של היהודים שהיו כאן... כעבור ימים אחדים יצאנו החברים היהודים שב"וילניוס" לפולגון, מקום הרצח של יהודי העיירה... רצינו להיות לבדנו, רק אלה שעברו את התופת ובאו כאודים מוצלים, להתייחד עם זכרם של בני קהילתם ומשפחותיהם... בעיירה התחילו להתקבץ יהודים שניצלו, אחדים באו מיחידות פארטיזאנים, אחרים חזרו ממקומות מחבוא אצל איכרים, בודדים חזרו מברית-המועצות כשנודע להם כי שווינציאן שוחררה. בסך הכל התאספו בעיירה עשרות אחדות של ניצולים, רובם בודדים. ילדים לא היו שם... השרידים המעטים שנאספו בעיירה דבקו זה בזה, הפכו להיות משפחה אחת. האנשים עזרו זה לזה, ובכל שעת פנאי היינו יחד, מעטים היינו וחדר אחד הספיק לכינוסנו..."

מפגש עם שכנינו לשעבר היה מכאיב. רוב האוכלוסייה התייחסה אלינו באיבה, שניסו אמנם להסתירה. השאלה הראשונה שנשאלנו בכל מקום הייתה: "כיצד נשאתם בחיים?" זו לא הייתה שאלה של סקרנות. בקולם נשמעו צלילים של צער על שנשארנו בחיים... בידי אחדים מהם היה רכוש שבזזו מבתי יהודים וחששו שיידרשו להחזירו למעטים שניצלו. על רקע זה היו מריבות והתנגשויות... נתעוררה בעיה של ילדים יהודים אחדים שנמסרו כתינוקות למכרים נוצרים בשעת הגירוש לפולגון או לפני חיסול הגיטו. יחידת וילניוס נטלה לידיה את

השלטון בשווייציאן ובאזור כולו... לאחר שהתארגנו מוסדות השלטון הסובייטי במקום, פורקה וילניוס. מיסדר הפירוק נערך בסוף יולי. בהתרגשות רבה נפרדנו מחברים וידידים שלחמנו עמם בקרבות רבים ועברנו דרך פארטיזאנית ארוכה... החיילים לשעבר ב"צבא האדום" שהצטרפו לוילניוס נתמנו לתפקידים בשלטון המקומי וקבוצה אחת, ואני ביניהם, נשארנו בכוח צבאי הפועל נגד גורמים עוינים – ליטאים משתפי פעולה עם הגרמנים וליטאים לאומנים, שלא הספיקו לסגת עם הגרמנים. בין ליטאים אלה היו פעילים ברצח ההמוני של היהודים בליטא.³⁶

ימים אחדים לאחר שנכנסו הפארטיזאנים לשווייציאן, עשו אחיהם לנשק, ביערות רודניקי, בתחילת יולי 1944, הכנות אחרונות "לעלות על וילנה". תוך-כדי כך הספיקו לבצע מספר משימות פארטיזאניות שגרתיות. ביומן המבצעים של הגדוד היהודי "הנוקם" השתקפה פעילות זו במספר שורות:

"מבצע מס' 36. מסילת הברזל בקו וילנה – לידה (Lida) פוצצה לאורך קילומטר אחד. 40 פיצוצים. מפקד הפעולה – שלמה בראנד.

מבצע 37. תאריך 3.7.1944. שריפת גשרים של חיל המצב בעיירה רודניקי. מפקד הפעולה – יפרמוב (Yefremov).

מבצע 38. תאריך 4.7.1944. פיצוץ רכבת בקו מסילת הברזל וילנה – לידה. קטר אחד וקרונות שהובילו כוח-אדם ואספקה הורדו מהפסים. מפקד הפעולה – שלמה בראנד.

מבצע 39. התאריך 8.7.1944. פיצוץ פסי הרכבת בקו מסילת הברזל וילנה – לידה לאורך 2 ק"מ. השתתפו שלוש יחידות. מפקד הפעולה – בראנד.³⁷

יותר מכל ההודעות על התקרבות החזית בראשית יולי 1944 היו מעודדים רעמי התותחים העמומים. ב-7 ביולי לפנות ערב ניתנה הפקודה המיוחלת לכל היחידות הפארטיזאניות ביערות רודניקי. וזו לשונה:

"הצבא האדום הבלתי מנוצח כבש את וילייקא (Vileyka) החדשה ומתקדם תוך קרבות קשים לעבר וילנה, עיר הבירה של הרפובליקה הליטאית. המפקדה הפארטיזאנית העליונה יחד עם מטה הצבא האדום מצווים על החטיבות הפארטיזאניות ביערות רודניקי לכבוש את עיר הבירה וילנה, שכם אחד עם הצבא האדום המנוצח."³⁸

חיש מהר פשטה הבשורה ביער. מעטים בלבד מן הלוחמים עצמו עין באותו לילה אחרון ביער. ללוחמים היהודים שנסחפו גם הם בגלי השמחה הכללית היה ליל הוללות זה גם ליל חשבון נפש ומשבר, אחרי כל הידיעות מן הגיטו. אור ליום 8 ביולי 1944, עם תחילת ההכנות הקדחתניות למסע שחרור וילנה, הופיעה במחנה הפארטיזאנים הקובנאים "מוות לכובש"

³⁶ יצחק ארד, נעורים בלחימה, מגיא החורבן להראל, תל-אביב, 1977, עמ' 180-187.
³⁷ היומן שמור בארכיון מורשת, D1.524.

³⁸ ספר הפארטיזאנים היהודים, כרך א, עמ' 155.

הלוחמת היהודייה מן הגדודים הווילנאים רוז'קה קורצ'ק. בחשאי מסרה לחברי התנועות הציוניות את הוראת הקשר לימים הבאים, לאחר השחרור, וחמקה להביא את דבר שליחותה ליחידות אחרות.³⁹ הגדודים הקובנאים והווילנאים נערכו למסע בטור ארוך ובראשו דגלים אדומים. ב-10 ביולי קיום המגע הישיר הראשון בין טור הפארטיזאנים ובין יחידות הסיור של הצבא הסובייטי.

עם הפריצה למבואות וילנה מצד דרום-מזרח הוטלו על הפארטיזאנים תפקידי סיוע בקרבות הרחוב שהתנהלו עדיין במספר שכונות, ובטיהור העיר משרידי האויב. בשלב מאוחר יותר הוטלו עליהם תפקידי שיטור וסיור וכן גם כיבוי שריפות בתוך העיר שנכבשה כליל ב-13 ביולי. גדודי הפארטיזאנים פוצלו לחוליות מבצעיות למילוי המשימות הללו. על רשמי הפגישה עם הצבא הסובייטי ועל פעולותיה של אחת החוליות במשך 5 ימים, רשם ביומנו אחד הלוחמים:

"עיני כולם צמודות לקטע הכביש שמשם לפי השמועה צריכים להופיע ראשוני החיילים האדומים. הנה הטנקיסט הסובייטי הראשון. הוא מאובק ומפויה אך מחיך ומנופף אלינו. הלב מתמלא על גדותיו ורבים מאתנו רצים להתנשק עמו. מגיעים עוד אנשי צבא ברגל וברכב. מתפתחת שיחה ערה, מכבדים אותנו בטבק ומחליפים מחמאות. העיניים בולשות ומחפשות משהו בפניהם של החיילים, והנה נח המבט על פנים חיוורים ועיניים לחות. "עמך?" – שואל אחד מאתנו. אכן זה חייל יהודי, מוצאו מעיירה קטנה בליטא משם הספיק לנוס ב-1941. הוא משרת כבר שלוש שנים בצבא. עדיין מקווה לפגוש מישהו ממשפחתו ושואל אותנו על הסיכויים.

אנו נדים בראשינו ושותקים. מישהו מתייפח. הוא מוריד את תרמילו האישי מעל שכמו ומחלק לנו את כל תוכנו... בלב כבד אנו ממשיכים לווילנה... נקראנו לקצין סובייטי והוא הורה לנו לתפוס עמדה בצומת דרכים ולעצור כל אדם הנכנס העירה. חובתנו גם להתחקות אחרי טיפוסים חשודים, אותם יש למסור בידי הסיורים של הקומאנדטורה הצבאית [שוטרים צבאיים]. בין הנעצרים על-ידינו היו חיילים גרמנים שהתחפשו בבגדים אזרחיים... הם היו נפחדים עד מוות והתחננו על נפשם. מי יודע כמה יהודים הם רצחו?

הלוחמים עסוקים במילוי שני תפקידים עיקריים: הוצאה לפועל של פסקי-דין מוות לאלה ששיתפו פעולה עם האויב, ותפיסת רכוש ציבורי או פרטי שנשדד בידי האוכלוסייה... לעת ערב סיפרו ממאורעות היום... מספר אחד הפארטיזאנים: "שלוש פעמים הובלתי היום להורג טאטארי ששיתף פעולה עם הגרמנים. כשהייתי כבר קרוב לבצע את פסק-הדין,

³⁹ בהתאם להחלטת המזכירות המחתרנית של "השומר הצעיר" בגדודי הפארטיזאנים הווילנאים העבירה רוז'קה קורצ'ק הנחיות לחברי התנועה, שעליהם להתרכז בימים שלאחר השחרור בערים הגדולות. הדבר נועד להבטיח את חידוש קיום התנועה ולהעלות את הניצולים לארץ-ישראל. התארגנות זאת הייתה לאחד הגרעינים הראשונים של תנועת "הבריחה" באירופה. ראה רוז'קה קורצ'ק, עמ' 301. וכן יהודה באואר, "ראשית הבריחה", ילקוט מורשת, ד', יולי 1965, עמ' 95-99.

קיבלתי פקודה לחזור למטה כדי לחקרו שוב. הלה כנראה חש בזאת, אך לא ניסה לברוח, ורק עיניו המלוכסנות דיברו אלי. חשבתי שדעתי נטרפת עלי. בפעם השלישית נרמז לי שפסק הדין הוא סופי... "שני מספר: "תוך פעולת סריקה ברחוב נתקלתי באשה בלי תעודות. כבר אמרתי להובילה לנקודת האיסוף לחקירה, והנה שמעתי שהיא ממלמלת ביידיש "אוי ויי איז צו מיר" (אוי ואבוי לי). בקושי הצלחתי להוציא מפיה שהיא יהודייה. עדיין פחדה לגלות את זהותה לאחר חודשים של סיוטי רדיפות... מישהו תיאר את פגישתו עם בת-דודתו, מהניצולות המעטות של גיטו וילנה שהוחבאו זמן רב בארכיון העירוני בידי ליטאי מחסידי אומות העולם... אכן יום גדוש מאורעות ורשמים, אך בעיקר אנו תוהים: מתי נגיע לקובנה ואת מי נמצא שם? שאלה זו לא נותנת מנוח וקשה להירדם.⁴⁰

חוליות המבצעים שפעלו בעיר סיימו את תפקידן. המסגרת הפארטיזאנית הלכה ולבשה צורות אזרחיות. המשמעת הצבאית נתרופפה. במקביל חזרה וקנתה לה שביתה המפלגה הקומוניסטית על שלוחותיה השונות. בין פעיליה המרכזיים בוילנה היה ג' זימאן (G. Ziman), שפיקד בעבר על גדודי הפארטיזאנים ביערות רודניקי, והקומוניסט הווילנאי הוותיק יאנקל ויניצקי (Jankel Winnicki) ששהה בעת המלחמה בברית-המועצות והיה מהראשונים שחזרו ביולי 1944 לליטא. אף-על-פי כן לא העניק השלטון החדש יחס מיוחד ליהודים שעדיין ביכו את מותיהם. אין ספק שבימים הדראמטיים ההם, אפילו לגבי יהודים – קבע הקו המדיני השולל בדלנות לאומית ואינו מבחין בין גורלם של היהודים ובין זה של יתר העמים שסבלו מן הכיבוש הגרמני. רמז לקו זה נמצא בדברים שרשם הסופר והפארטיזאן הווילנאי שמרל קאצ'רגינסקי (Szmerl Kaczerginski):

"15 ביולי. שוחחתי בוועד העירוני של המפלגה [הקומוניסטית] עם המדריך הארגוני יאנקל ויניצקי. אנו מחליטים להקים ועדה שתחקור את הרציחות של היהודים בתקופת הכיבוש הגרמני. ויניצקי מבטיח לי להביא זאת בפני הוועד המרכזי... גם אבא קובנר הסכים להיכלל בוועדה המוצעת.

16 ביולי. שוב אני מתייעץ עם ויניצקי על הקמתו של מעין גוף יהודי. בין היתר, דיברנו היום על שלוחה מקומית של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי היושב במוסקווה...

17 ביולי. החבר זימאן, המזכיר השני לענייני תעמולה בוועד המרכזי של המפלגה, הודיע לי היום שמונית לחבר ב"וועדה המיוחדת לחקר הרציחות שביצעו הגרמנים בקרב האוכלוסייה"...

18 ביולי. סוצקבר הגיע לכאן ממוסקווה. ההרגשה הביתית גוברת.

20 ביולי. מסתבר שעל זימאן אי אפשר לסמוך הרבה. הלה משנה כל פעם את דעותיו. יחסו ליהודים הוא צונן בדרך-כלל אף-על-פי שהוא עצמו היה מורה לספרות יידיש בגימנסיה על-שם שלום עליכם בקובנה.

⁴⁰ היומן נרשם בידי המחבר ושוכתב בידו סמוך לסיום המלחמה (להלן – יומנו של דב ליון).

26 ביולי. אנו מתחילים לארגן "מוזיאון לאמנות ותרבות יהודית" במסגרת המחלקה לענייני אמנות של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הליטאית. לפי שעה אנו מרכזים את החומר בדירתנו הפרטית (שלי ושל סוצקבר) ברחוב גדימין (Gedimino) 15 (לשעבר רחוב מיצקביץ').⁴¹

למעשה, רק מעטים מבין הפארטיזאנים היהודים לשעבר בוילנה היו מעורים בפעילות ציבורית. רובם שוטטו ברחובות וחיפשו קרובים ומכרים מבין החוזרים מברית-המועצות. פגישות מפתיעות ברחוב נעשו עניין של יום יום. הלכו ונתרבו היהודים שיצאו מהמחבואים. הגיעו אנשי צבא ופקידים יהודים בממשל הסובייטי, שהצליחו להימלט בשעתו לפני רוסיה. לפי הוראת השלטונות הסובייטיים מסרו גם הלוחמים היהודים, בדומה לפארטיזאנים אחרים, את נשקם, שהושג במאמץ רב בעת הכיבוש הגרמני. אכן מסירת הנשק סימלה בעיני הלוחמים את אבדן המעמד המיוחד, שהיקנה להם עד כה מידת-מה של ביטחון והרגשה של השתייכות למסגרת כלשהי. ובעוד שהלוחמים הלא-יהודים חזרו ברובם למקומות מגוריהם עדיין ליוותה את הלוחמים היהודים תחושה של ארעיות.

יום יום עקבו היהודים שהתרכזו בוילנה אחרי החדשות מהחזית, והעובדה שהצבא הסובייטי נעצר לזמן ממושך לפני קובנה הדאיגה יוצאי עיר זו במיוחד. בינתיים לחצו נציגי מוסדות הממשלה, הצבא והמשטרה בלי הרף על מטות הגדודים הפארטיזאנים לספק להם כוח אדם מתאים לתפקידים מיוחדים להפעלת השירותים האזרחיים. מקצתם גויסו למיליציה. אלה מקרב הפארטיזאנים ששלטו בשפות זרות ובעלי השכלה מתאימה הופנו לעבודה בשירותי הביטחון. אחרים נתקבלו לעבודה במוסדות כלכליים.

יהודי קובנה שהתקבצו בוילנה חיכו לשחרור עיר מוצאם. רובם היו בעלי משפחות שקיוו שעוד ימצאו מישהו בעיר, או נשים נשואות לפארטיזאנים, שבעליהן עדיין המשיכו בפעולות צבאיות בדרום מערב ליטא, ולא היה ידוע דבר על גורלם.

בלילה האחרון של חודש יולי 1944 נודע שכבר פרצו הקרבות לשחרור קובנה. למחרת חדרו לעיר גם קומץ הפארטיזאנים היהודים שהיו כלואים בעבר בגיטו קובנה. החורבן והחידלון שמצאו שם היו איומים שבעתיים מחלומותיהם הגרועים ביותר. תחושת הכאב והתסכול מוצאת ביטוי בשורות אלה, שנכתבו בידי אחד הפארטיזאנים היהודים הראשונים שנכנסו לגיטו קובנה:

"... אכן שוחררנו משלטון האימים וממוראותיו ולא עוד אלא שחזרנו בנשק טבול נקמה. אך מי ישחררנו מן המועקה שבלב ומאוירת השכול והיתמות הניבטת מכל פינת רחוב והזעקת מכל שעל אדמה. מסביב תרועת תהילה לנצחונות הרודפים זה את זה, חדוות התחדשות ותחייה, ואנו בורחים מעצמנו.

⁴¹ ש' קאטשערגינסקי, צווישן האמער און סערפ, פאריס, 1949, עמ' 32-34. על רשמיו של איליה ארנבורג מפגישה זו ראה מאמרו "דער וועג קיין דייטשלאנד", אייניקייט, מס' 30 (90), מיום 27.7.1944.

תחילה נתקנאנו בחברינו מווילנה שכבר חזרו כביכול הביתה. ובבית לא מצאנו אלא 500 יהודים צנומים וחיוורים שהגיחו מן החורים. אודים מוצלים משריפה גדולה. משנודע לנו כי קובנה שוחררה, דהרנו אליה כמוכי טרוף. כל אחד ניגש לביתו בדחילו ורחימו. אנו הולכים לביתנו במילדוס (Mildos) 7. ערימות אפר ולבנים שרופות...
הקשר עם חברינו בוילנה שהוקם ביער שריר וקיים. כולנו מאוחדים בהחלטה אפילו אין מעלים אותה על השפתיים. המטרה היא אחת – עלייה.⁴²
אכן, יום זה והבאים אחריו הגבירו עוד יותר את התחושה בלב רבים שאי אפשר עוד לדרוך על אדמה רוויית דם זו. באותם ימים נבט הזרע של ארגון הבריחה והיציאה לארץ-ישראל בקרב השרידים של וילנה, קובנה ושאוללי. ותוך זמן קצר קם הדבר והיה למעשה.
בסוף יולי 1944 נמצאו על אדמת ליטא כ-2,000 יהודים – רובם המכריע פארטיזאנים ומיעוטם ניצולי הגיטאות והמחנות. עם כניעתה של גרמניה במאי 1945 שוחררו גם מקצת מן היהודים שפוננו למחנות בגרמניה. אומדים את כלל היהודים שניצלו בתחום השליטה הגרמנית ב-8,000. בתחום השליטה הסובייטית נותרו בשלהי תקופת המלחמה כ-17,000. בסך-הכל נותרו בחיים בערך 25,000 יהודים שהם כ-10% מכלל היהודים שנמצאו בליטא בתחילת המלחמה.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ט"ז, תשמ"ה, עמ' 265 – 286.

⁴² יומנו של דב ליון, ספר הפארטיזאנים היהודים, עמ' 157.